

О. П. Хромов

**БІРЖІ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
М. І. ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО**

Стаття присвячена вивченню та аналізу досліджень М. І. Тугана-Барановського, що розкривають сутність, місце, роль і перспективи розвитку бірж у ринковому господарстві.

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919) увійшов в історію економічної думки як видатний вчений-економіст. Круг його наукових інтересів був надзвичайно широким. Більшість з численних наукових праць вченого, за оцінкою його колег і учнів, були присвячені спірним і складним питанням, «які наука чи економічне життя висовували наперед, вимагаючи докладного теоретичного розв'язання їхнього» [1, с. 208]. Одним з таких актуальних на той час питань, що привернуло увагу вченого, стало обґрунтування доцільності функціонування товарних і фондових бірж у капіталістичному господарстві.

На рубежі XIX-XX ст. у своїй праці, присвяченій теорії та історії економічних циклів, М. І. Туган-Барановський вказав на прямий зв'язок між результатами торгівлі цінними паперами та товарами на біржах і загальним станом промисловості. За даними автора, промисловій кризі в Англії в 1825 р. передували крупномасштабні операції з купівлі-продажу акцій компаній з розробки природних багатств Нового Світу, головним чином копалень, «часто цілком фантастичних та існуючих лише в уяві організаторів» [2, с. 94]. Така спекуляція неіснуючими іноземними цінностями на Лондонській біржі швидко поширилася на внутрішній ринок: в країні з'явилися безліч акціонерних компаній, які, нібито мали намір будувати нові фабрики й канали, створювати банки і кредитні установи, газові або страхові товариства. Спекулятивна гарячка на фондовому ринку вплинула на торговців і промисловців, які теж очікували різкого підвищення попиту на товари. Проте їх надії на швидке збагачення виявилися марними: біржові ціни на вовну, залізо, будівельні та інші матеріали внаслідок необґрунтованого підвищення пропозиції почали знижуватися. В результаті ряд представників торгово-промислового класу Англії в другій половині 1825 р. збанкрутували. Аналогічним чином в економіці Англії напередодні промислових криз в 1836, 1847, 1857 і 1873 рр. відзначався ажіотаж на фондових і занепад на товарних біржах. Це дало підставу М. І. Тугану-Барановському стверджувати, що стан справ на біржах може бути «сигналом до банкрутства промислових підприємств»

© О. П. Хромов, 2007

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2007. Вип. 39-40.

[2, с. 186]. За його визначенням, біржові ціни на залізо, як на найважливішу промислову продукцію, стали «найвірнішим і безпомилковим барометром стану промисловості ... в міру поживлення торгівлі зростає і ціна заліза – криза та реакція виявляються крахом цієї ціни» [2, с. 188].

У праці «Русская фабрика в прошлом и настоящем» автор констатував скорочення обсягів ярмаркової торгівлі, що обслуговувала кустарне виробництво. В зв'язку з цим робився висновок про відмирання ярмарків у міру розвитку промислового капіталізму. Це означало, писав М. І. Туган-Барановський, що «капіталістична Росія засвоює і більш культурні, більш сучасні форми торгівлі» [3, с. 317]. До останніх він відносив і біржову торгівлю, яка функціонувала без наявної товарної маси, тобто на підставі зразків і стандартів, завдяки чому продавці й покупці суттєво зменшували витрати з перевезення і зберігання товарів у місцях їх продажу й купівлі.

Своє розуміння біржі як нової форми торгівлі, М. І. Туган-Барановський наводив неодноразово. Так, у праці «Політична економія: Курс популярний» він зазначав, що на відміну від ярмарку, на біржі торговельні обороти провадяться без показування товару. «На біржі обертання товарів немовби відривається від справжніх товарів і тут обертаються не самі товари, а тільки документи, котрі свідчать, що власник документу може дістати певний товар і в певній кількості. Через це, власне, біржові обороти можуть досягати ... величезних розмірів» [4, с. 112]. При чому, номенклатура біржових товарів обмежується такими продуктами виробництва, які можуть бути поділені на сорти чи марки, а кожна одиниця товару дає уяву про якість усієї партії. Хліб, наприклад, можна продати без безпосереднього огляду партії, а на підставі взірців.

Найбільшою мірою М. І. Туган-Барановський висвітлив сутність, місце і роль бірж у ринковій економіці в статті «Значение биржи в современном хозяйственном строе», надрукованій у «Банковой энциклопедии» (1917). «Серед сучасних господарських установ немає ані жодної більш характерної для капіталістичної системи хазяйства, ніж біржа, – писав учений. – ...І чим більше господарський лад тієї або іншої країни проймається капіталістичними рисами, тим більшого значення набуває в ній біржа. Тому за важливістю біржі в господарському житті тієї або іншої країни можна судити про ступінь її капіталістичної зрілості» [5, с. 24].

Сутність біржі, за визначенням М. І. Тугана-Барановського, полягає в концентрації торговельних угод з метою «приведення в контакт цього суспільного попиту і пропозиції (на відміну від контакту місцевого попиту і місцевої ж пропозиції в окремих пунктах обміну)» [5, с. 26]. На біржі виявляються реальні обсяги купівлі-продажу товарів і фондових цінностей за реальними цінами. А така практика сприяє накопиченню відомостей про стан суспільного попиту і пропозиції. Ось чому вчений характеризував біржу, як «мозок сучасного мінового господарства».

Головними перевагами товарних бірж над іншими інститутами ринкового обміну (такими, як ярмарки, аукціони, виставки) М. І. Туган-Барановський вважав масштабність угод в купівлі й продажу наявних товарів і товарів майбутнього виготовлення, а також широку географію товароруху. Це забезпечується тим, що продавці та покупці можуть перебувати в різних населених пунктах і навіть різних країнах, а торговельні операції за їх дорученням здійснюють біржові маклери.

Щодо фондових бірж, то, за визначенням М. І. Тугана-Барановського, вони являють собою «центральну установу всієї капіталістичної системи господарювання». Справа в тому, що власникам вільних капіталів більш вигідно купувати акції та інші цінні папери (біржовий курс яких неухильно зростає і приносить значні дивіденди), ніж надавати гроші банкам і кредитним товариствам. Завдяки легкості укладання біржових угод капітали можуть бути швидко переміщені з одного підприємства до іншого шляхом продажу раніш придбаних фондів і купівлі нових цінних паперів. «Тільки завдяки фондовій біржі, – зазначав вчений, – стало можливим злиття багатьох незначних капіталів у гігантські накопичення, що вимагаються умовами капіталістичного господарства. І чим швидше йде накопичення капіталу, тим важливіше стає фондова біржа у загальному ладі життя капіталістичного суспільства і тим у більшу залежність від фондової біржі попадає усе суспільне виробництво» [5, с. 39].

Значну увагу М. І. Туган-Барановський приділив біржовим угодам з купівлі-продажу товарів і фондів на строк, які дуже часто перетворюються на спекулятивну торгівлю.

На погляд вченого, слід розглядати два види біржової спекуляції. В одному випадку біржові ділки намагаються заздалегідь передбачити можливе зростання цін і пристосувати до цього свої торговельні операції. Наприклад, у країні очікують неврожай. Хлібні торговці, передбачаючи підвищення ціни хліба, збільшують обсяги його закупівлі раніше того часу, коли дійсно виявиться незабезпечена потреба в зерні. Така посилена передчасна закупівля, безумовно, сприятиме зростанню ціни на хліб, але саме завдяки тому, що підвищення ціни хліба відбувається раніше виникнення дефіциту зерна, ціни зростають поступово. «Якщо б не було спекулятивних покупок, – відмічав М. І. Туган-Барановський, – то ціни на хліб підвищилися б пізніше, але зате більш різко. Отже, торгова спекуляція, заздалегідь враховуючи майбутнє і усуваючи різкі стрибки цін, вирівнює в даному разі рух товарних цін і регулює суспільне споживання. Суспільство в цілому від цього виграє, оскільки відповідно більш рівномірному руху цін, більш рівномірно йде і суспільне споживання» [5, с. 31].

В той же час існують торговельні спекуляції іншого роду. У даному випадку спекуляція зовсім не передбачає виправданого зростання цін, а, навпаки, сама штучно створює на ринку дефіцит товарів, закупаючи їх заздалегідь великими партіями. Спекулянт викликає штучне коливання цін внаслідок відсутності пропозиції великої маси товарів з боку виробників,

розладнає існуючий лад суспільного споживання і збагачується на чужих втратах.

На думку Тугана-Барановського, більшість біржових ділків навряд чи можуть вірно передбачати майбутній рух цін на промислові і сільськогосподарські товари. Коливання цін на такі товари залежить від зміни фазисів промислового підйому й занепаду, а також від перспектив майбутнього врожаю. Перший фактор, особливо впливає на ціни фондів, а потім й на ціну металу, і лише незначною мірою на ціни інших товарів. Другий фактор виявляє свій вплив на ціни продуктів землеробства (особливо на хліб). Для того, щоб передбачати майбутній рух цін, необхідно вміти враховувати зміни цих двох факторів суспільного виробництва, що під силу лише людям науки (а не практики). Ось чому біржові ділки у більшості випадків обґрунтовують свої дії не науковими прогнозами, а звичайним бажанням штучно створити ажіотаж на ринку. Цінності певного роду – фонди або товари – скуповуються нишком групою спекулянтів, а потім, коли попит на такі фонди чи товари підвищується внаслідок їх нестачі в обігу, реалізуються по підвищених цінах. Після того, як спекулянти встигли позбавитися таких товарів, на ринку створюється достаток і ціни раптом швидко падають. В результаті певна кількість покупців приходять до висновку, що вони сприяли збагаченню більш спритних торговців.

Біржова спекуляція, як загальне правило, корисна лише економічно сильним біржовим ділкам, які штучно підвищують ціни і збагачуються за рахунок інших клієнтів біржі. Тому у більшості випадків така біржова спекуляція ніякої корисної суспільної функції не виконує. Вона «шкідлива і збільшує елемент випадковості та ризику, властивий капіталістичному господарству» [5, с. 34].

Однак все ж таки рух біржових цін на папери й товари (зокрема на метал і хліб) заслуговує на увагу дослідників, оскільки, незважаючи на суб'єктивне бажання окремих біржовиків розбагатіти, свідчить про зміни у суспільному попиті та пропозиції матеріальних і фінансових ресурсів.

М. І. Туган-Барановський обґрунтував свій прогноз розвитку біржової діяльності. Виходячи з того, що на початку ХХ ст. у залізничній та інших галузях промисловості виникла практика виготовлення залізничних вагонів, річкових суден і барж, верстатів за прямими замовленнями споживачів, вчений дійшов висновку про неминуче скорочення предметів і обсягів торгу на товарних біржах. Біржова торгівля фондами, навпроти, одержить ще більший розмах, «бо без фондової біржі капіталізм також неможливий, як неможливий кредит без банків або обмін без грошей» [5, с. 39].

Досвід подальшої діяльності бірж в країнах із розвинутою ринковою економікою цілком і повністю підтвердив висновки видатного вченого-економіста. Так, наприклад, у США наприкінці ХХ ст. за прямими контрактами між виробниками і споживачами виготовляли і реалізовували

до 80% засобів виробництва. Асортимент товарів на американських біржах налічував лише 60-80 найменувань сировини і матеріалів (включаючи нафту, руду, чорний і кольоровий метали, цукор, зерно). Однак ціни, що встановлюються на біржовому торзі, беруться до уваги діловими людьми, а тому вплив бірж на світовий ринок і конкретні угоди дуже значний [6, с. 79, 105].

Обсяг світового біржового обороту щорічно оцінюється в 3,5-4,0 трлн доларів, однак у ньому провідну роль відіграють не товарні, а фондові біржі. Так, на відомій Чиказькій товарній біржі протягом року укладають угоди на суму 650-700 млн дол., а на знаменитій Нью-Йоркській фондовій біржі – на понад 1 млрд дол. [7, с. 10].

Таким чином, як це доведено у працях М. І. Тугана-Барановського, біржі, будучи постійно діючими ринками товарів і цінних паперів, сприяють успішному функціонуванню промислового і торговельного капіталів, виступають чутливим інструментом виявлення економічної кон'юнктури у сферах виробництва і обігу, попереджають промисловців і торговців про можливість виникнення криз у суспільному виробництві тощо. Тому вони є важливою складовою ринкової системи господарювання.

Статья посвящена изучению и анализу исследований М. И. Тугана-Барановского, раскрывающим сущность, место, роль и перспективы развития бирж в рыночном хозяйстве.

1. Птуха М. В. М. І. Туган-Барановський як економіст // Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 33-34 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2002. – С. 208-219.
2. Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. – 2-е изд. / Вст. ст. Л. П. Горкиной / Отв. ред. Т. И. Деревянкин. – К.: Наук. думка, 2004. – 368 с.
3. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: Ист.-экон. исслед. – Том 1: Истор. разв. рус. фабр. в XIX в. – С.-Петербург, 1900. – 562 с.
4. Туган-Барановський М. І. Політична економія: Курс популярний / Передмова Л. П. Горкіної / Відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. – К.: Наук. думка, 1994. – 264 с.
5. Туган-Барановский М. И. Значение биржи в современном хозяйственном строе / Банковая энциклопедия / Под ред. Л. Н. Яснопольского. – Том II. – [Ст. «Биржа»]. – К.: Изд-во Банк. энциклопед., 1917. – С. 24-39.
6. Соединенные Штаты Америки / Отв. ред. В. Ф. Железова. – М.: Междунар. отн., 1991. – 168 с.
7. Улыбин К. А., Андрюшина И. С., Харисова Н. Л. Брокер и биржа: Пособ. для брокер. и их кл. – М.: Информбизнес, 1991. – 240 с.
8. Хромов І. О. Про ефективність діяльності товарних бірж України в роки непу // Історія народного господарства та економічної думки України: Зб. наук. праць. – Вип. 37-38 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Ін-т екон. та прогн. НАНУ, 2005. – С. 131-139.

Одержано 31.08.2007.